

ЧЕРКЕЗИ У НАШОЈ ЗЕМЉИ

Међу многе народе који су само неко време проживели на Балканском Полуострву, спадају и Черкези. Силом прилика они су се ту нашли у другој половини XIX века. Њих је било и у нашим земљама које су тада биле под Турцима, али их је са ослобођењем тих земаља готово дефинитивно нестало, тако да им је већ у велико и успомена избледела. Како су и они били становници наше земље и, за неко време, имали утицаја, макар и злог, на наш народ, то је, мислим, потребно да се и то зна. Због тога ћу овде изложити некоје податке које сам о њима покупио. Није много, али, колико је, толико је, биће мислим од користи. До више података нисам могао доћи. Надам се пак да ће се у Јужној Србији још наћи по који човек који ће бити у прилици да сазна још штогод о некадашњим Черкезима у нашој земљи, било као допуну, било као исправку, овим мојим белешкама. Сваком њиховом прилогу *Гласник Скопског Научног Друштва* радо ће отворити своје стране.

Сем бележака о Черкезима које сам имао са својих екскурзија по Јужној Србији, нарочито с екскурзије у јулу 1923 године, љубазно су ме помогли одговорима на моја питања о Черкезима: у Нишу Госпођица Ал. М. Петровићева, учитељица, у Прокупљу — Г. Б. Тирић, директор гимназије у пензији и у Гњилану — Г. Атанасије Урошевић, студент Философског Факултета у Скопљу, родом из Гњилана. На овој услузи и овде им најлепше благодарим.

*

Черкези су народ који припада западној групи многобројних кавкаских народа. Пореклом су Аријевци, али временом врло прошарани другим народима. Сами себе називају *Адиге*. Черкезима их називају само други народи. До половине XIX века они су становали на читавоме северозападном делу ланца Кавказа, али од како им је земљу покорила Русија, они су у маси емигрирали у Турску. По попису од 1897 године остало их је у првобитној отаџбини још скоро 220.000. Деле се у две групе: *Адиге* или праве *Черкесе* и *Абхазе*. Черкези су становали на источној обали Црнога Мора, западној половини Кавказа, у долинама реке Кубана и у великој мери у Кабардинској долини. Били су подељени на *Кабарде*, око реке Терека (46.000 душа), *Бшедуге*, *Абадзеге*, *Шайсуге*, *Најухаје* и друга племена. Данас их свега тамо има нешто јаче од 150.000 душа. *Абхазу* (око 60.000) станују на северним падинама кавкаског ланца, у области Абхазији, око Сукума (Сукумкале) на Црном Мору, заједно са сродним племенима: *Абасини*, *Баракаи* и другима. Некада их је било на 125.000 душа, али их је 1892 године, после два иселавања у Турску (1864 и 1878), било само 72.000, од којих су 60.500 у губернији Кутаис, око Сукума и 12.000 у долини Кубана. Њихови сродници и суседи *Убики* сви су готово емигрирали. После одласка главне масе Абхаза у Турску (1878), они који су остали били су под јаким утицајем Мингрела и Свана, чији су и језик делимично усвојили, али им је физички тип остао очуван и потсећа на черкески.

Черкези су врло леп сој људи. Средњега су стаса, витки и снажни са племенитим финим лицем и загаситим, понекад плавим очима и косом. Њихове

девојке и младе жене хваљене су као особите лепотице. Черкези су охоли, лукави, смели, ратоборни, издржљиви јахачи и пешаци, сигурни стрелци и опаки разбојници. Крвна освета је међу њима врло развијена и сваке године односи много жртава. Грабљиви су и лакомислени; врло су склони крађи и превари. Имају пуно љубави према својој фамилији и заједници. Старост не-обично поштују. Гостопримство је у великој части. Положај жене није ропски, као што је то обичај на истоку код других народа. Па ипак врло често продају своје кћери у турске хареме. Њихов језик чини засебну језичну грану. Врло је згодан за поезију. Њихови певачи уживају велико уважање. Од како су примили ислам међу њима се доста раширио арапски језик, којим се служе и у писању.

Још стари грчки и латински писци знали су за Черкезе и називали су их различитим именима: Керкетај, Керкетиој, Керкетајој, Синдији, Цигој, Цинхој. Абхазе су називали Плиније и Аријан Апсилима. Бивали су и самостални и под туђим господарством. У XIII веку потчинили су их Ђурђијанци и превели из паганства у хришћанство, али се они 1424 године ослободише. Некада су се ширили далеко на север од Кавказа, чак преко река Куме (притоке Каспијског Мора) и Кубана (притоке Црног Мора). Потискивана од Татара у XIV веку черкеска племена, која су становала на обалама Црног Мора, морала су се повући у унутрашњост, у област Кабарда, од које су добила данашње име Кабардини. Доцније, потискивани и угњетавани од Татара, они се потчинише руском цару Ивану IV Грозном. После одласка Руса татарски кан Абас Гирај насилно је прогнао, 1570 године, транскубанске Черкезе на леву страну Кубана и превео их у ислам.

И ако су још у XIII веку прешли у хришћанство, а у XVI преведени у ислам, ни хришћанска ни мухамеданска вера нису међу њима ухватиле дубока корена. Само се за поглавице и отменије људе може рећи, да су мухамеданци, маса народна је то само по имену. У ствари она је још паганска са нешто очуваних хришћанских и нешто примљених исламских обреда и обичаја.

По једренском уговору о миру између Русије и Турске 1829 године, поред осталог, Русија је добила Мингрелију, Имеретију, Ђурђијанску, Ширван и неке персијске и турске области. Тиме захвати она читаву јужну страну Кавказа. Добијањем Дагестана она захвати и целу северну страну његову. На тај начин она затвори и оне простране области, у којима становаху Черкези и Абхази. Али храбри Черкези и Абхази јуначки стадоше бранити своју независност. Водила се очајна борба са променљивом срећом и за једну и за другу страну, све док имаху Шамил, свештеник и војник, не успе, да развије религиозни фанатизам у свију околних следбеника ислама и да за двадесет и пет година даје отпора најбољим руским ђенералима. Кримски рат (1853—1856) даде новог маха черкеским устаницима. Али 1858 године срећа им окрете леђа. Утврђена престоница Шамилова, Ведени, би узета на јуриш. То зададе смртни удар његовом отпору. 1859 године, опкољен у своје замку у Гумбу, он се мораде предати кнезу Барјатинском, умириоцу Кавказа. Од тада па до потпуног покорена Кавказа 1864 године настаје, потпомагана Енглезима, емиграција Черкеза у области Турског Царства (Мала Азија, Сирија, Палестина, Европа) и колонисање Руса по освојеним черкеским областима. Рачуна се да се у Турску, које у Азији, које у Европи, доселило на 400.000 черкеских душа.

У европској Турској дошло их је у Бугарску и Румелију на 40.000 фамилија. Били су растурени свуда редом, нарочито по граничним областима.¹⁾ Ф. Каниц помиње на много места черкеска села у Бугарској.²⁾ На Черкезе потсећају својим именима многа места у њој: Черкез-ћој (сад Александрово) у Срезу Преславском, у Округу Шуменском, Черкешлии (сад Фердинандово) Срез Карнобадски, Округ Бургаски, Черкешлии (сад Михаилово) срез Сливенски, Округ Бургаски,³⁾ и тако даље. У нашој близини Каниц их помиње у неким селима

¹⁾ С. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, 1891, стр. 146.

²⁾ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, (друго издање) Лајпциг 1882, Bd. I—III.

³⁾ *Списък на населението мѣста въ България*, Софија 1902, стр. 117, 7, 10.

у Округу Видинском. Даље их је у нашој близини било између села Јелов Дол и Кошарево (Срез Трнски, Округ Софијски) у селу Ранинци око сто кућа, у Трнском Долу, између Бегуноваца и Кошарева (у истом срезу) и у селу Батановцима (Срез Радомирски, Округ Густендилски).¹⁾

Јужно од данашње наше границе највише их је било у околини Сереза. Поред самог Сереза била је одвојена Черкеска Мала са око 30 кућа и око 400 душа. Поред Демир-Хисара била је такође Черкеска Мала са стотину кућа и око 450 душа. Даље, понешто Черкеза било је по селима: Хомондосу (Серска Каза) 120 душа, Дренову (иста каза) 20 душа, Ерни-Ћоју (иста каза) 75 душа, Буткову (иста каза) 225 душа, Бараклији (Демир-хисарска Каза) 100 душа, Ветрену (иста каза) 100 душа. Било их је и у Драми око 50 душа.²⁾ Свети Тодор у старој Леринској Кази имао је на 300 Черкеза, због чега је прозват Черкез-Ћој.³⁾ Јамачно их је било још у ком месту.

У нашој земљи највише их се населило на Косову. Ту их је дошло на 40.000 душа.⁴⁾ Било их је у Феризовићу (данас Урошевац), где их се све до 1912 године одржало на 25 кућа; даље у Доњем Ливочу (Срез Ѓњилански) око 50 кућа, Дробешу (исти срез) 50—60 кућа, Черкез Садовини (исти срез) око 60 кућа, Пожарању (исти срез), Мазгиту (Срез Грачанички) око 100 кућа, Ајвалији (исти срез) око 30 кућа, Слаковцу (Срез Вучитрнски) преко 100 кућа; у Становцу (исти срез) населили су засебну малу под именом Черкесе. Било их је по неколико кућа у Приштини, Митровици, Вучитрну и Ѓњилану. — Ван Косова било их је по неколико кућа у Призрену, Скопљу (30 душа) и Ћевђе-лији (175 душа). У Кумановској области насељено је око 200 кућа Черкеза. У самом Куманову била је читава једна мала, која се звала Черкеске Куће.⁵⁾ Даље у селу Косматцу (Срез Жеглиговски, Округ Кумановски) било их је око 35 кућа, Слатини, мали села Младог Нагоричина, на 180 душа, Черкеском Селу (Черкез-Ћоју), више Куманова, 120 душа.⁶⁾ Још их је било у Черкез-Ћоју, који је заснован на пустом селишту Вештине (Срез Тиквешки)⁷⁾ и у Новом Селу (Срез Крушевски, Округ Битољски) на 200 душа.⁸⁾

Најзад Черкеза је било у Нишу, око стотину кућа, Прокупљу од прилике исто толико, Црвеној Реци код Беле Паланке и Мрамору (Срез Добрички, Округ Топлички). Черкеску Малу (Tscherkessen-Vorstadt) у Нишу и черкеску колонију у Мрамору видео је на своме путовању 1869 године Г. Лежан, али их, на жалост, само помиње.⁹⁾

*

Сви Черкези нису дошли истим путем у нашу земљу. Највише их је дошло преко Варне; други су дошли преко Трапезунта и Ерзерума. Исто тако нису се сви ни настанили по њој од једанпут, већ постепено. У извештају аустријског генералног конзула у Београду од 15 јуна 1864 године вели се, да је *ојџи* дошло у Ниш „две хиљаде черкеских фамилија, које ће сад поред српске границе, у близини Видина, Прокупља, Куршумлије и на Косову, бити насељене. И ове се као и *џреџашње* налазе у бедноме стању...“¹⁰⁾ Исто би излазило и

¹⁾ Р. Николић, *Крајишће и Власина (Насеља Српских Земаља, књ. VIII, стр. 182).*

²⁾ Сви су податци из В. Кџнчовџ, *Македонија*, етнографија и статистика, Софија 1900.

³⁾ В. Кџнчовџ, *Македонија*, 251; Б. Ж. Милојевић, *Јужна Македонија, (Насеља Српских Земаља, књ. X, стр. 12).*

⁴⁾ G. Lejean, *Reise in der europäischen Türkei im Jahre 1869.* (Petermann's *Mitteilungen*, Bd. 16, 1870, стр. 289.

⁵⁾ Ј. Х. Васиљевић, *Брасиво*, књ. V, стр. 200.

⁶⁾ Ј. Х. Васиљевић, *Јужна Ситара Србија I*, 186, 236; В. Кџнчовџ, *Македонија*, (у табелама).

⁷⁾ В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец (Насеља Српских Земаља, књ. XVII, стр. 238).*

⁸⁾ В. Кџнчовџ, *Македонија*, 240.

⁹⁾ Petermann's *Mitteilungen*, Bd. 16, 1870, стр. 290.

¹⁰⁾ Извештај аустријског генералног консулата гласи: „Nachrichten aus Nisza zu Folge sind daselbst wieder an 2000 tscherkesische Familien angelangt, welche nun längst der serbischen Grenze in der Nähe von Widdin, Prokuplje, Kurschumlija und auf dem Kosowofelde angesiedelt werden. Wie ihre Vorgänger befinden sie sich im elendsten Zustande und werden durch Krankheiten dezimiert. Die Serben sehen mit argwöhnischem Auge auf diese Ansammlung mohamedanischer Elemente an ihrer Grenze und betrachten sie als eine ihre Selbstständigkeit bedrohende Maßregel der Pforte.“ (Haus-, Hof- und Staatsarchiv.)

по ономе, што је о њиховом досељењу запамћено. У Ниш су, прича се, дошли 1862 и 1863 године, у Прокупље око 1863, на Косово 1864. У пусто селиште Вештине дошли су тек 1876 године, ваљда пресељени од некуда.¹⁾ Исто се тако нису ни сместили од једанпут, већ у току времена. Кад су дошли на Косово дуго су лутали, тражећа места по своме укусу. Па и кад би се већ настанили често су се сељакали. Неки косовски Черкези ишли су чак до Новог Пазара, па су се опет враћали, јер им се тамо није допало. Неки су се били настанили на врх Чичавице, па им ту није било по вољи, те су се разишли на разне стране, али се место, на коме су на Чичавици становали, и сад зове Черкеско Поље. Неки су се били настанили онде, где је сад насељеничко село Врело, према приштинској железничкој станици, под планином, али су се ту поразбољевали од влаге и почели умирати, па су се и одатле разишли. Једна се породица била настанила заједно са другима у Доњи Ливоч, па је одатле прешла у Ђњилан. Нарочито су напуштали места становања кад би настала глад или болештине. Черкези са селишта Вештине у срезу тиквешком су се, после неколико година, због помора и глади, отселили неки ка Штипу, а неки чак у Малу Азију.²⁾

Турци су довели Черкесе са много нежности и пажње. Черкез Ахмет Латифовић, који и сад живи у Ђњилану, рођен је на путу из Азије за Европу. Њему су његови старији причали, да су превезени на турским лађама, на којима им је било особито добро. У Прокупљу су Черкези причали, да су, бежећи од Руса, заплвили у море на надувеним мешинама и да су их Турци прихватили на својим лађама и превезли у Турску. У Ниш су Черкези доведени на волујским колима кулучара сељака, под вођством Черкеза Асанбега. Чим су стигли, одмах су размештени по хановима; наређено је, да им се морају набавити од приватних људи, понајвише од Срба, асуре и тестије; покупљено је од сваке куће по пет до шест гроша да им се купе најпотребније ствари; општина им је свакога дана давала хлеба од брашна из царског амбара; хлеб су морали фурунције бесплатно месити; сиромашне породице добијале су и новчану помоћ. Сељацима је наређено, да кулуком дотерују камен, дрво и сламу, да им се граде куће. За два месеца подигнуто је, десно од друма, који води од данашње окружне болнице до Теле-Куле, на стотину кућа чатмара за черкеске породице. Одмах им је дата и земља за обрађивање од Теле-Куле до бањског пута. Сем тога дате су им и белотиначке њиве, које се и сад зову Черкеске Њиве. Свакој је породици дат пар волова, плуг и семе за усев из царског амбара. Онима, који нису знали радити земљу, одређен је кулуком по један сељак, који ће им показивати. На Косову је турска власт „на бруталан начин одузела од хришћана ораницу и на њој населила 40.000 Черкеза“.³⁾ Кад су насељени у селишту Вештине, у Срезу Тиквешком, сељаци су морали да им уступе делове својих земаља и да им кулуком подигну куће.⁴⁾ И у Бугарској су уживали заштиту турских власти.⁵⁾

Турци су мислили да њима појачају своју снагу и свој утицај у пограничним областима своје земље. Али је за то најпре требало од њих створити добре Турке. Тога ради пре свега ваљало је утврдити их у вери, која је међу њима била врло лабава. У Нишу и на Косову, можда и на другим местима, нису били ни сунетисани. По наредби из Цариграда сви су сунетисани.⁶⁾ Стара имена, која су донели са Кавказа, замењена су турским. Свуда су им подигнуте џамије. У Нишу је черкеска џамија била онде, где је сад електрична централа. Черкеска џамија у Прокупљу тек је 1919 године потпуно порушена. На Косову им је „турска власт направила куће, саградила по једну џамију и дала свакоме по комад земље“.⁷⁾ Поред џамије отворене су им и школе, у којима

¹⁾ В. С. Радовановић, *Насеља XVII*, стр. 238.

²⁾ *Ibidem* 239.

³⁾ А. Lejean, *Petermann's Mitteilungen*, Bd. 16, 1870, стр. 289.

⁴⁾ В. С. Радовановић, *Насеља XVII*, стр. 238.

⁵⁾ С. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, стр. 146.

⁶⁾ М. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana, 1858—1878*, Sarajevo 1910, стр. 39.

⁷⁾ *Ibidem* 38.

су их учили вери, турском језику и писмености. На Косову су ми казивали људи, да су сви Черкези били писмени и да су сви знали турски. Понеки су чак толико изучили, да су правили чиновничке каријере. Мамуд-ефендија, Черкез из Феризовића, био је општински деловођа (хатиб-ефендија) у своме месту. Нешто школовање, нешто што су имали добрих војничких особина, учинило је, те су многи постајали турски официри. К. Јиречек казује, да су неки Черкези као официри заузимали високе положаје у Цариграду. Мустапаша би је у Нишу официр (мајор), па је доцније дотерао до мутесарифа у Пећи.

Но и поред све пажње и неговања од стране турских власти Черкези се нису осећали угодно у новим приликама. Бујни по самој природи, раздражени дугогодишњим ратовањем на Кавказу, озлојеђени поразом, нервозни од дугог путовања, нису могли бити на новоме земљишту сталожени и мирни људи, који се лако мире са судбином. На новоме терену, у другочијим приликама, преморени од дугог пута, десетковани страховитим болестинама, које су их, чим су стигли, косиле као снопље, они су се осећали потпуно депласирани, збуњени и раздражени. Све то толико је узбудило њихову и иначе лако узбудљиву природу и појачало њихове урођене особине, да су изгледали као дивљи људи. За турске власти постали су велики терет, а за своју околицу страх и трепет. Непрестано су се сељаци, били незадовољни са додељеним земљиштем, заузимали туђе атаре и њиве, крали, нарочито стоку, првенствено коње, кошнице и мед, који су врло волели, нападали су на људе и чинили свакојака зла. На Косову су по злу упознати чим су дошли. Лутајући и тражећи места по својој ђуди, на којима би се настанили, где год би дошли, тражили би од народа хлеба и других потреба, и, ко им неби дао, нападали би га, а понекад и убијали. У Прокупљу се прича, да су ретко убијали људе, јер им је то забрањивао њихов закон. Убицу је, кажу, кућна чељад одстрањивала од заједничке трпезе. Али су и тамо чинили сва могућа зла. Нарочито су Србе злостављали. Сву мржњу према Русима, са којима су тако дуго ратовали, због којих су морали напустити огњишта и изложити се толиким невољама, пренели су сад на Србе, руску браћу по крви и вери. Черкези су служили у војсци обично као нерегуларна турска коњица.¹⁾ Села поред друмова, којима је пролазила турска војска, запамтила су черкеске војнике као најгоре душмане.²⁾ За време наших ратова са Турцима 1876—1878 године они су били најбешњи наши непријатељи, највећи силедије и пљачкаши. Сељаци из Пепелишта, у Тиквешком Срезу, жалили су се чак у Цариграду на Черкесе са селишта Вештине, што су им заузели атаре и што нису могли више подносити њихова дивљаштва.³⁾ У Прокупљу су запамћени као „лопови, који краду што очима виде и што рукама дирну“. По нишкој околини крали су стоку и терали у Прокупље на продају и обратно. У Бугарској су били велики терет и за околне хришћане и за Турке, вели К. Јиречек. Због тога их нису волели ни Турци, којима су били од стране власти наметнути, ни Арнаути на Косову, којима су такође чинили зла, а најмање су их волели Срби. Кад год су могли Срби су им враћали дуг. И српска деца су их мрзела. У Нишу и Прокупљу се прича, да су им српска деца, кад би их спазила, а била сигурна да ће им моћи побећи и склонити се, викала: „Москов бум, Черкез трт!“ што су они сматрали за највећу увреду.

*

До данас од Черкеза у нашој земљи није остало готово ништа. Нешто мало већ избледелих усмелена и нешто незнатних трагова — понека заостала, али већ денационалисана фамилија и имена места, која потсећају на њих: Черкеско Село (Черкез-вој), Черкеске Њиве (близу Ниша), Черкеска Цамија (у Нишу), Черкеско Поље (на Чичавици), Черкеске Куће (у Куманову), Черкеска Чесма и Черкеска Мала у Прокупљу, и то је готово све.

¹⁾ С. Јиречек, *Das Fürstentum Bulgarien*, стр. 146.

²⁾ В. С. Радовановић, *Насеља XVII*, стр. 212.

³⁾ *Ibidem*, 238—239.

Већ у самој сеоби испропадало их је врло много. Још их је више пропало кад су дошли. Чим су стигли завлада међу њима тако опасна болештина, да су умирали у маси. У Прокупљу причају да је сваки дан по двадесет ископаних гробова чекало на своје жртве! Исто је тако било, прича се, и у Нишу и у другим местима. Сем тога они су се тешко прилагођавали новоме земљишту, новим приликама и новој економији. Некадашњи сточари тешко су постајали земљорадници, још теже занатлије. И поред све потпоре од турске власти, они су постали пука сиротиња и живели врло бедно, „не много боље но Цигани, од чијег су се економског стања разликовали тиме, што су стално носили оружје и имали живи ратоборни дух“.¹⁾

Кад је 1877 године српска војска почела продирати ка Нишу и Прокупљу Черкези је нису смели дочекати. У Нишу су журно испродавали стоку и ствари, које нису могли понети, па су се, извршивши неколика убиства и пљачке, сви до једног повукли дубље у Турску. „Иде и Рус са Србима, ми их не смемо дочекати“, кажу да су тада говорили Черкези Нишлијама. Њихове куће, одмах после уласка српске војске у Ниш, разнели су сељаци из околине, да им, како су говорили, „затру траг“. Исто су се тако разбегли и из Црвене Реке, Прокупља и Мрамора. Неки су од ових бегунаца побегли на Косово, у Приштину, Ајвалију и Бабин Мост, неки око Прешева, Ранилуга, па редом уз Мораву до Гњилана. Услед продирања српске војске ка Косову тада су се разбегли и многи косовски Черкези, бојећи се, да Срби не заузму и Косово. Тада су побегли Черкези из Доњег Ливоча, Слаковца, Дробеша. Многи су побегли и из других села тако, да их је на Косову, још пре балканског рата, било „сасвим nestало“, и ако су „до српско-турског рата 1876—1878 били важни становници на Косову“.²⁾ Черкези из села Садовине такође су тада били почели бежати, али су се вратили, кад су чули да је гњилански крај остао под Турцима.

Ослобођењем Јужне Србије 1912 године nestало је Черкеза и у њој. Колико је мени познато остало их је само по једна две, или нешто мало више, фамилија, али и оне показују још мало чега черкескога. У Гњилану је остала само кућа Ахмета Латифовића, у Вучитрну две куће и по која кућа по селима. Ахмет Латифовић се бави трговином, чељад му у кући још говори черкески, али је у свему осталом као и други муслимани у Гњилану.

*

О Черкезима у нашој земљи запамћени су неки њихови обичаји и особине које ћемо ниже изложити.

Кад су дошли говорили су само черкески. Доцније су нешто школом, нешто саобраћајем са околином сви научили и турски. На Косову готово сви су научили и арнаутски, а многи и српски. Од свога језика никоме нису хтели казати ни једне речи. Бивало је случајева, да су људи у њих годинама служили, па нису успевали да науче ништа од њиховог језика.

Занимали су се онајвише сточарством, па онда земљорадњом. Имали су много оваца, онајвише црне вуне, јер су носили одело од црне вуне. Имали су и друге стоке. Коње су особито добро неговали. На Косову су плели врло лепе асуре и сепете од шевара. Свака соба била им је застрта асурама. У Нишу су плели од шевара мале асуре за клањање и продавали; још су плели од конца различите ствари, градили дрвене вртешке, па су и то продавали. У Нишу су неки држали касапнице, а један је отворио кафану. У Феризовићу су неки Черкези неговали коње и са њима трговали. У Гњилану се једна породица бавила трговином. И ако за занате нису много марили, у Прокупљу је међу њима било и врло добрих ковача. Док у арнаутским селима између Приштине и Вучитрна нико није био ковач, те су за потребе морали ићи ковачима у вароши, дотле су Черкези у сваком селу имали бар по једног ковача. Сем тога неки су косовски Черкези израђивали лепе металне предмете, нарочито

¹⁾ С. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, 146.

²⁾ Ј. Цвијић, *Основе за Географију и Геологију Македоније и Сјане Србије III*, 1174.

камџије са металним, филигрански ишараним, дршкама. Жене су им се бавиле домаћим пословима. Биле су особито веште израђевинама од вуне. Плеле су и ткале и саме кројиле и шиле одело и себи и људима. Ткале су на разбојима, који су били другојачи од разбоја наших жена; личили су на разбоје мутавџија, на којима се тку покровци.

Черкези су носили одело које су им саме жене ткале и шиле. На глави су имали високе шубаре, а неки мале вунене капе, које су биле до половине плетене, а од половине настављене чохом, црвеном или друге које боје. После неколико година неки су почели носити фесове, али су сву осталу ношњу задржали до краја. Облачили су најпре кошуље од американа(?), а преко њих дугачке капуте, који су позади, око струка, били врло убрани. Капути су били од танког сукна, а често и од чохе. На прсима су с обе стране имали по ред уских а дубоких џепчића у које су задевали фишке. Преко капута су препасивали широке каише налик на силаф. Зими су носили дугачке кожухе, такође убране око струка. Испод капута су имали неку врсту панталона. На ногама су имали лаку обућу, неку врсту патица, које су сами градили од танке коже, коју су сами штавили и удешавали да буде што мекша, да се не би чуло кад иду, или опанке од козје или овче мешине (коже), које су им жене градиле. Сви су носили оружје: сабље, које су биле правије но турске, са сребрним кајасима, пушке кремењаче, које су биле изолучене, а за појасом пиштоље и дуге ножеве. — Заостали Черкези по варошима на Косову данас носе европско одело, а на глави фес који обавијају шалом.

Женскиње је на глави носило црвену плетену капицу од вуне, а преко ње дуги бели прозирни јашмак, који је иглом прикопчаван испод браде, тако да им је лице остајало откривено. Доцније су у Нишу и Прокупљу почеле крити лице као и Туркиње. Облачиле су кошуљу од американа(?), а преко ње сукњу, па онда дугачку хаљину, која је била од басме или од скупоцене кутније, која је, као и код мушких, била на струку врло убрана. На појасу имале су пафте. Испод сукње имале су широке гаће са при дну убраним ногавицама, тако зване алифе шалваре. На ногама су имале обућу као и људи, само што су је још украшавале китицама од црвене вуне.

На Косову су неки черкески аџетџи носили оваква имена: *џеј* = дугачки капут до испод колена са фишеклијама на прсима; *кайџан* = минтан дугачак скоро до колена; *јочеђ* = чакшире, панталоне; *чака* = опанци од мешине; *џа-џ* = капа, бела или у којој другој боји; *б'љиф* = широк кајиш, налик на силаф.

У Нишу је запамћено да су Черкези донели из своје земље тањире и кашике од шимшировога дрвета. По њиховом причању тамо је било врло много шимшира. За виљушке нису знали.

Јели су мало, да би били лакши и окретнији. Храна им је била проста, поглавито качамак од проса или кукуруза. Кукуруз би најпре пропржили на ватри, па тек онда млели. Од качамака од таквог брашна, прича се у Прокупљу, ништа није слађе. Сем качамака жене су понекад месиле и хлеб, који су пекле у малим озиданим пећима, које је сваки имао код своје куће. Сем тога јели су млеко, сир, масло и пихтије. Као послестице биле су им татлија и баница. Баница се градила од белог пшеничног брашна. Жене би умесиле две коре од брашна са маслом, па би најпре преко једне превукле размућена јаја, измешана са маслом, млеком и шећером, па би је покрили другом кором, преко које би превукли исто што и преко прве, и у тепсији испекли. Баницу су јели кашикама. Месо су ретко јели. Међутим М. Ђурђевић, који је 1869 године дуго био у Приштини и често виђао Черкезе, казује да су јели коњско месо и да их је, поред осталог, и због тога домаћи свет мрзео.¹⁾ Сељаци у Тиквешком Срезу причају да су Черкези у селишту Вештине јели чак и људско месо,²⁾ што им је, држим, измишљено, да би се представили што страшнијима.

¹⁾ М. Ђурђевић, *Мемоари са Балкана*, стр. 39 и 45.

²⁾ В. С. Радовановић, *Насеља XVII*, стр. 238.

После досељења нико од њих није пио ни вина ни ракије. Доцније су многи почели пити, али свакад врло умерено.

Черкески су се момци женили од 18—20 година, а девојке су се удавале од 16—18. Имали су само по једну жену. Свадбених дарова није било. Млада није спремала дар чак ни за свекра и свекрву. О свадбама су правили весеља. На сваком весељу, па и о свадби, играле су само девојке. У Прокупљу се прича да им је сва музика била ударање двома маљцама (мачугама) у камену плочу. У Нишу су, кажу, имали некакав нарочити свој музички инструмент, који се звао *румња*. Био је од разапете коже са жицама, преко којих су ударили са два штапића и производили врло пријатне звуке. На те звуке излазиле би по две девојке и, крећући се једна према другој, изводиле би своје игре, а Черкези би им пљескањем руку одавали хвалу. После њих излазиле би друге две, и тако редом.

Черкеско женскиње било је врло часно. У Нишу је запамћена само једна преступница, па и она је за свој грех претрпела страшну казну. То је била удовица черкеског оца Мемед ефендије, Измир-ан'ма. Била је особита лепотица. У њу се загледа некакав Абас-бег и није имао мира док је није заведео. Кад су Черкези увидели да је Черкескиња укаљала образ, ту же је Далит ефендији, своје оци и судији. Он нареди да буде кажњена по њиховом обичају. Купише десет аршина платна, од кога дадоше терзији да сашије једне широке женске шалваре и одоше њеној кући. На голе ноге навукоше јој шалваре, а у сваку ногавицу метнуше по једну мачку. Ноге јој за тим везаше за једну даску, коју заковаше за под, а руке јој привезаше за таванску греду. За тим стадоше немилосрдно ударати по мачкама. Поплашене и збуњене мачке стану тако бесно гристи и грепсти сироту жену, да јој се крв млазевима цедила низ ноге. Она је запомагала, молила и обећавала да више неће грешити. Најзад су је, већ изнемоглу, ослободили и однели у болницу. Кад је оздравила, није више погледала у мушко лице. Кажу да ју је Абас-бег молио да пође за њега, но она није пристала, јер је био Турчин, те би морала носити фереџу као и све Туркиње.

Дете су Черкескиње повијале просто у пелене само за недељу дана. После тога су га метале опружено на мекану, липову даску и са њом заједно повијале. Тако повијено на дасци држале су га непрестано, па су га тако носиле и у поље кад би ишле на рад. Због таквог повијања су, верује се, Черкези били прави и витка стаса.

Мртваца нису остављали у кући дуже од два сата. Чим би оца свршио верски обред, мртваца би метнули у сандук, полили би га некаквом сувом травом са беличастим цветом, коју су у џаковима донели из планина своје старе домовине, и однели би га у једну зграду на гробљу. Ту је остајао двадесет и четири сата. За то време она трава тако испије мртваца да остане жут као восак. Од ње се тело не може распасти за неколико година. Та је трава, кажу, била тако отровна и имала такав мирис, да се без опасности није могла држати тамо где се станује. Због тога је њоме посути мртвац и ношен ван куће. У пратњу мртваца никад није ишло женскиње. У Прокупљу, можда и у другим местима, сахрањивали су мртваце у турско гробље.

Черкези су продавали своје кћери за хареме паша и других имућних Турака. За овај черкески обичај и у нас се сазнало прилично давно. Кад је Кнез Милош био у Цариграду 1835 године, поред службених послова које је тамо посвршавао, купио је и две Черкескиње за себе, довео их у Србију, покрстио их и дао им имена, једној Аница, другој Даница. Ова куповина довела га је до сукоба с једне стране са Кнегињом Љубицом, која је била пресита његових наложница, а с друге с Турцима, који су се нашли увређени што их је покрстио.¹⁾ У Нишу су се многи богатији Турци поженили Черкескињама. Али Катк, господар Еминове и Драшкове Кутине, купио је једну Черкескињу за 4000, а другу за 3000 гроша; Мамуд-Бег, господар од Малошишта, купио је

¹⁾ Dr. Јован Хацић-Светић, *Огледало Србско* 1864, св. 3, стр. 69—70.

шеснаестогодишњу Черкескињу за 2000 гроша. Исто су се тако у Нишу пожелели и неки Абас-бег и Јунус-бег и многи други. Један стари Арнаутин из села Врнице на Косову, који памти кад су се Черкези доселили, причао ми је 23 јула 1923 године да су доводили у Приштину на пазар своје кћери и „продавали их као краве“. Новац је, каже, тада био скуп и једна се Черкескиња могла купути за две златни лире. Боље девојке биле су скупље. Хаџи Куртеш, богати Турчин из Митровице, купио их је седам најлепших. Кад је купио седму, он је полудео. М. Ђурђевић, који је био са службом у Приштини 1869 и 1870 године, казује да су Черкези са Косова продавали и мушку и женску децу, „али само муслиманима. Кршћанима нијесу хтели продавати, јербо су се бојали да ће их ови покрстити“. Он доста опширно прича о овој продаји деце. „Једно мушко или женско дијете, вели он, бар за мојега времена, могло се узети за 400, а одрасле дјевојке, већ за удају способне, за 2000 гроша (400 круна); али је цијена била, разумије се, и другачије размјера, према дјевојачкој љепоти. Лијепе су Черкескиње косате, окате, бијеле пути, стасите и витке, па још са свим чисте као нетакнути цвијет миомирне руже; очи имају црне, као горско врело из камена.“ Продаване су, казује даље, „као марва на сајмишту“. Било је тада трговаца који су их куповали и препродавали као што марвени трговци купују и препродају марву. Ишли би по черкеским селима, па би накуповали девојака и доводили у градове у извесне просторије и ту их држали. „Најпознатији бијаше онда трговац робова неки Али-ефендија. Тај се је био прилично обогатио тим послом. Једног дана бијаше довео шест черкеских дјевојака да их препрода једном Османлији, високу чиновнику, који је из Цариграда, кроз Приштину, путовао у Сарајево. Замолих свог пријатеља Зеки-ефендију, родом из Софије, поглавара поштанског уреда, да ме поведе на то пазаривање. Тако и би. Шест дјевојака стајаше уза зид наслоњене и шутећи чекаху своју судбину. Онај је Османлија требао само три ропкиње: једну за себе, а двије за неке друге, који су у њега били наручили. Тешко је било три дјевојке изабрати, јер су све шест биле лијепе, тако једнаке. Више би пута узео једну, па опет је оставио и прихватио за другу, те би тако отезао погађањем. Робиње су муком стајале, само би се стидљиво понасмејале, кад би их муштерија пипао да види имаду ли тврда прса и остала тјелесна уда. Исти претржлија, Али ефендија, рече срдито Османлији: „Шта пипаш толико? То нијесу краве!“ Османлија му одговори: „Да што су него краве, кад су на продају!“ Они су турски говорили, па Черкескиње нијесу ништа разумјеле. Пазарише три робиње за 6000 гроша (1200 круна).“¹⁾

К. Јиречек казује да су у Бугарској „крађа стоке, друмска разбојништва и продаја кћери у хареме турских великаша били за Черкесе главни приходи.“ Причали су му људи да је млада Черкескиња, ако не би била ванредна лепотица, коштала у Софији десет златних лира. „При продаји, вели, одело је обично остајало родитељима, а купци су за купљене девојке морали имати ново одело.“²⁾

Черкези су били, вели Ф. Каниц, фанатични трговци робљем још у старој постојбини. Неке су робове довели са собом чак и у Бугарску, где су их нагодили на тешке послове и у кући и у пољу, или су их продавали турским велепоседницима, и ако је султан Абдул Меџид био строго забранио и продају и куповање робља.³⁾ Да ли је тако било и у нашој земљи нисам могао сазнати.

Још је од черкеских обичаја у нас запамћено да жене људима нису прелазиле пута, да је гостопримство било у великом уважењу, да је пред гостима млађа чељад морала стајати и служити.

Тух. Р. Ђорђевић.

¹⁾ М. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, стр. 45—46.

²⁾ К. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, 146.

³⁾ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan III*, 250—251.

ДОДАТАК.

ЧЕРКЕЗИ У СУВОМ ДОЛУ.

Податци о Черкезима у Сувом Долу (Срез Прокупачки, Округ Топлички), које овде саопштавам, стигли су ми пошто сам рукопис о Черкезима у нашој земљи већ био послао Уредништву *Гласника Скојског Научног Друштва*. Послала су ми их Г.Г. Божидар Поповић и Иван Вуксановић, учитељи у Куршумлији, онако како су их чули од Г.Г. Вукоја Тодоровића, резервног потпуковника из Куршумлије и Костадина Савића, земљорадника из Доњег Микуљана у Срезу Косаничком, у Округу Топличком. Ти податци гласе:

У село Суви До насељени су Черкези 1864 године. Добили су од турских власти сеоску утрину дуж српске границе, да би, бранећи своју земљу, бранили и границу од Србије. Било их је око стотину кућа. У подизању кућа, које су биле плотаре (чатмаре), покривене ћерамидом, помагали су их кулуком и Срби из Жучке Општине (Срез Косанички).

Бавили су се сточарством и, мање, земљорадњом. Гајили су све врсте стоке, али су понајвише волели коње. Од жита су понајвише волели просо, од кога су справљали качамак, најмилију храну. Оне који су знали турски и арнаутски власт је постављала за оружане граничне чуваре према Србији. Два Черкеза, Бајрам и Асан, били су чувени као заптије у Мерћезу (Срез Косанички). И крађа им је била занимање. Најрадије су крали коње, најобичније из Добрича, које би за ноћ превели на Косово и продали тамошњим Черкезима. Неки су и просили, носећи оно што испросе (брашно, хлеб, пасуљ и друго) у торбама од пасје коже.

Нерадо су вршили убијства.

Госте су радо примали и гостили. Гост је, док је био у чијој кући, био потпуно безбедан, али чим би из ње изашао, није био сигуран да га неће опљачкати баш домаћин, у чијој је кући гостовао.

Мушкарци су носили беле сукнене кабанице, дугачке до чланака, уске око струка и препасане кожним појасом. На глави су имали високе шубаре. За појасом су носили нож и пиштољ. Патроне су држали на прсима кабанице. Жене су носиле исто тако дуге кабанице, али не од вуне, већ од басме (платна).

Међу собом су били врло сложни и солидарни.

У прљавим кућама живили су врло примитивно. Кревета нису имали, већ су спавали на земљи, без реда, где ко стигне.

Раста су били високог, танка струка, прави као бор. Имали су дуге образе и црне очи.

Матере су повијале децу на даскама да би била права.

У весељима су певали. У песмама су често спомињали Шамила, некадашњег свог вођу.

Били су особити јахачи. Ма на како рђавог коња Черкез да узјаше, он се помами као да је из царске штале.

Нису их волели ни Турци, ни Арнаути; Срби најмање, јер су били права напаст за своју околину. Власт их није пречила у крађи, али их није ни штитила од оштећених.

Кад су 1877 године чули да је Русија објавила рат Турској и да је руска војска прешла Дунав, њима овлада таков страх да су за три дана и три ноћи сви напустили Суви До и побегли на Косово и даље, продавши у бесцење све што су имали, сем стоке коју су пред собом отерали. Просо, којим су им били пуни амбари, нису могли понети, те га је народ разнео, плачкајући њихове напуштене куће.

Пролазећи кроз Куршумлију захвати их некаква епидемија коју је народ назвао „черкеска болест“ и ужасно их покоси. Мртве су сахрањивали северо-западно од Куршумлије, идући Протића воденици. За дуго после тога знало се за Черкеско Гробље. Данас су ту куће, воћњаци и њиве.

Тух. Р. Ђорђевић.

RÉSUMÉ.

LES TCHERKESSES DANS LES BALKANS.

Le Dr. Tihomir Djordjević, professeur à l'Université de Belgrade, apporte dans cet article de nouvelles données sur l'établissement des Tcherkesses dans les provinces serbes et sur leur émigration hors de ces provinces, concurremment avec l'armée turque.

Après les défaites de 1859 et des années suivantes, une grande partie des Tcherkesses, fuyant devant les Russes, furent obligés d'abandonner leur patrie, située dans le Caucase, et de se disperser de tous côtés, notamment en Turquie d'Asie et d'Europe. Ils s'y installèrent au nombre d'environ 400.000: principalement en Bulgarie et en Roumélie (40.000 familles); un petit nombre s'établit dans les territoires qui après la guerre européenne sont devenus grecs (aux alentours de Serez, Drama, Demir-Hisar, Florina etc.), et le reste dans les régions de la Serbie du Sud qui ont été ultérieurement rattachées au royaume des Serbes, Croates et Slovénes: à Kosovo, Prizren, Skoplje, Djevdjeli, Kumanovo et dans quelques villages voisins. — Les Turcs pensaient pouvoir tirer parti des colonies tcherkesses pour augmenter leur puissance et leur influence, surtout dans les régions frontières où ils étaient en contact avec les Serbes. Aussi s'attachèrent-ils à relever parmi eux le prestige de l'islamisme, qui s'était beaucoup affaibli; ils leur construisirent des mosquées et leur ouvrirent des écoles. Les Tcherkess, qui haïssaient les Serbes à cause de leur étroite parenté avec les Russes et qui leur faisaient beaucoup de mal, furent cependant peu utiles aux Turcs. Décimés par de terribles épidémies, ils restèrent en petit nombre; mécontents de leur nouvelle patrie, ils ne s'attachèrent pas à elle, et se conduisirent vis-à-vis des Turcs comme envers les Serbes. Pendant la guerre de 1877—1878, quand l'armée serbe commença à pénétrer en Turquie, les Tcherkesses, n'osant pas l'attendre sur place, cherchèrent un refuge à l'intérieur de la Turquie. Lors de la libération de la Serbie du Sud en 1912, ils s'enfuirent également de cette région, à l'exception de quelques rares familles.

Les Tcherkesses conservèrent dans la Péninsule Balkanique leur caractère farouche et leurs mauvais penchants, notamment leur inclination au vol. Ils gardèrent longtemps leur antique costume, leur façon de vivre, leurs coutumes, et l'habitude de vendre leurs enfants.